

УДК 001.83' 893'95',98 +347.777

**АВТОРСТВО І ПСЕВДОАВТОРСТВО В НАУЦІ.
СТАТТЯ ПЕРША.
КРИТЕРІЇ АВТОРСТВА І ПРОБЛЕМИ СПІВАВТОРСТВА**

Олег Сичивиця

Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, Львів, 79000, Україна,
kafilos@franko.lviv.ua

Розглянуто авторство і його критерії, переваги й відповідальність, пов'язані з авторством, а також проблеми співавторства і псевдоавторства. Висловлено негативну оцінку явищам наукового паразитизму, незаслуженого співавторства, феномену почесного авторства, шахрайству і фальсифікації в науці.

Ключові слова: авторство, псевдоавторство, критерії авторства, почесне авторство, паразитизм, шахрайство, фальсифікація.

Проблема авторства і псевдоавторства актуальна у всіх сферах творчої діяльності людей, зокрема й у науці. Докладне вивчення цієї проблеми дає змогу, по-перше, виявити не помітні на перший погляд аспекти духовного світу вченого або митця, відшукати чинники, стимули, причини, які зумовлюють несумлінність, шахрайство та аморальність у сфері авторського права. Проаналізувавши авторство і псевдоавторство, розглядаємо їх як порівняно **загальнозначущі індикатори морально-психологічного здоров'я творчої особистості**, які можна вважати істотними характеристиками стану і якості її внутрішнього, духовного світу.

По-друге, інститут авторства і взаємини, що складаються навколо нього, відіграють дуже важливу **регулятивну** роль у всіх сферах творчої діяльності. Від факту авторства значною мірою залежать численні матеріальні, юридично-правові та морально-психологічні зв'язки між окремими людьми чи цілими колективами, їхні обов'язки, прерогативи, відповідальність тощо. З проблемою авторства пов'язані також різноманітні колізії, які час до часу виникають у науці, літературі й мистецтві.

Бути автором важливого (а тим більше – видатного) твору – це насамперед висока честь, публічне визнання успіху, таланту та інших достоїнств людини, що є опосередкованою оцінкою вагомості її творчих здобутків. Якщо сама творчість ученого чи митця є процесом і сферою його самореалізації та самоствердження, то авторство увінчує цей

процес, більш чи менш офіційно засвідчує його ефективність і завершеність.

Водночас потрібно підкреслити, що авторство – це також висока відповідальність і важливі обов'язки. Адже відомо, який тягар брали на свої плечі і чим ризикували (особливо – за умов тоталітарного режиму) автори генеральних ідей, що стали основою масштабних проектів створення нової авіаційної чи ракетно-космічної техніки або ядерної зброї. Крім того, буває, що автор невдалого твору зазнає провалу на театральній сцені чи на кіноекрані, стає об'єктом дошкульних епіграм і анекдотів, а часом його навіть своєрідно увічнюють як нездару сатирики та гумористи. Наприклад, маловідомий російський літератор, нащадок старовинного дворянського роду Д. Хвостов (1757-1835) упродовж шести десятиліть самовіддано писав віршовані тексти, але йому бракувало таланту. От він і став героєм численних пародій і епіграм, які писали О. Пушкін, В. Жуковський, П. В'яземський, А. Дельвіг, К. Батюшков, М. Язиков та ін., а до історії російської літератури увійшов "насамперед як герой численних пародій" або, за словами відомого літературного критика Ю. Тинянова, як "пародійна особистість" [3, с. 349].

Отже, з авторством можуть бути пов'язані і позитиви, і значні неприємності чи небезпеки. Адже чимало видатних радянських науковців і конструкторів опинилися свого часу в так званих "шаражках" ГУЛАГу і навіть поплавилися життям за свої ідеї. Однак загалом права й можливості, пов'язані з авторством (особливо в науці), переважають. Вони відкривають перед особою перспективи творчого і службового зростання, позитивно впливають на її формальний і неформальний статуси, матеріальне становище, авторитет серед колег тощо. Зрозуміло, що це стосується тільки творів, які заслуговують високої оцінки керівництва, колективу та певної професійної спільноти і є безсумнівним творчим успіхом.

До найважливіших прерогатив автора належать: право на авторське ім'я (справжнє чи псевдонім); право на публікацію, розповсюдження, переклад іноземними мовами й обробку твору, зокрема зміну його форми (наприклад, створення кіносценарію на основі роману); право на гонорар, яке впродовж передбаченого законом терміну належить після смерті автора його нащадкам. Численні деталі щодо прав авторів і механізму їхньої реалізації регулює **авторське право**, яке є частиною цивільного права.

Важливість прав, можливостей і переваг, пов'язаних з авторством, робить його вельми привабливим, що інколи призводить до безпідставних претензій на авторство, або й до спроб його узурпувати чи привласнити. Найпоширеніші ці явища в царині науки, де, з одного боку, авторство може гарантувати досить значні "дивіденди", а з другого – існують сприятливі умови (у тому числі й формально-бюрократичні) для успішної реалізації **псевдоавторства**, тобто для появи **псевдоавторів**.

У зв'язку з цим постає проблема формування системи **критеріїв авторства**, кодифікації відповідних норм у моральному кодексі вченого і суворого дотримання їх у повсякденній практиці науково-дослідницької та публікаційної діяльності. В українській науці ці завдання наразі залишаються на маргінесі науково-технічного поступу, їх легковажно ігнорує наукова спільнота, а відповідні питання вирішують шляхом так званого "повзучого емпіризму", без належного систематичного осмислення й вимогливості й аж ніяк не завжди справедливо, що, мабуть, влаштовує не тільки бюрократів від науки, а й різноманітних спритників, кар'єристів і нездар. Доцільно, отже, запозичити досвід в американських науковців, які роблять досить ефективні спроби порушити й вирішити зазначені питання та всіляко намагаються боротися зі злом псевдоавторства.

У Медичній школі Мічиганського університету [5, с. 147-150] докладно розроблено керівні вказівки щодо авторства. У них чітко визначено критерії, згідно з якими певна особа одержує право бути співавтором колективної наукової праці. Для цього необхідно виконати хоча б один із таких видів роботи:

- вагомий внесок у дослідження загалом, який визначає його напрям, сферу, межі і глибину;
- тривале керування науковим дослідженням, удосконаленням і розвитком його програми;
- творчий внесок у дослідницький проект з чітким усвідомленням його цілей;
- розроблення методології, яка є необхідною для своєчасного завершення наукового дослідження;
- аналіз та інтерпретація фактичного матеріалу, які суттєво впливають на висновки реалізованого дослідницького проекту.

Щоб не залишалось жодних непорозумінь і неточностей щодо права на авторство, далі в зазначених вказівках перераховано види "навколослідницької" роботи, які не дають підстав включати особу до переліку авторів:

- надання лабораторних площ та обладнання;
- фінансування наукового дослідження;
- консультація або підготовка матеріалів щодо оплати наукової праці і компенсації витрат;
- участь у догляді за пацієнтами та забезпечення необхідних проб;
- статус контролера, керівника підрозділу чи голови департаменту;
- коректура рукопису та видання наукової праці;
- поради щодо вирішення проблем, безпосередньо не пов'язаних з цілями науково-дослідницького проекту.

Очевидно, що всі ці заборони спрямовано проти так званих "**причеп**", тобто людей, які прагнуть у той чи інший спосіб паразитувати на науці. Також це допомагає боротися проти практики надання так званого "**почесного авторства**", яке справжньому науковцеві аж ніяк не личить. Цю сумнівного ґатунку практику рішуче засуджують науково-педагогічні працівники Університету Джона Гопкінса як цілком

неприйнятну, а в чинних там правилах і керівних ідеях, які стосуються наукової роботи, усіх керівників департаментів і науково-дослідницьких проектів зобов'язують активно боротися з цим негативним явищем [5, с. 135].

Це правильна, чесна і достойна справжньої науки позиція, особливо з урахуванням тієї обставини, що за фактом надання почесного авторства інколи може бути приховано не просто почесні без належних заслуг, а й значно неприємніші речі. Наприклад, співробітник двох американських кардіологічних центрів Джон Дарсі, якого навіть вважали одним із найвидатніших і найперспективніших молодих учених, упродовж 13 років опублікував чимало наукових статей на основі безсоромно фальсифікованих емпіричних матеріалів. Цього "із молодих, та раннього" викрили як шахрая після того, коли колегам здалася вельми підозрілою його надто висока дослідницька продуктивність. Таємно спостерігаючи за Дж. Дарсі, вони виявили, що той за кілька годин сфабрикував результати, які потім оголосив одержаними за декілька днів (суть фальсифікації – підrobка дат на стрічці самописця) [2, с. 109]. Цікаво, що серед співавторів цього шахрая від науки опинилися два найвидатніші американські кардіологи. Надаючи їм таку сумнівну честь, Дж. Дарсі, очевидно, намагався забезпечити максимум довіри до своїх досліджень, а науковий авторитет видатних учених використати як "громовідвід" у разі можливих у майбутньому неприємних колізій.

Досвід сучасної науки переконливо засвідчує, що особливо гострою й важливою нині є проблема не стільки авторства, скільки **співавторства** і механізмів його реалізації. Це зумовлено деякими тенденціями розвитку сучасної науки та дією низки об'єктивних і суб'єктивних чинників.

По-перше, значно швидше (порівняно з моноавторськими роботами) збільшується кількість наукових досліджень та публікацій, якщо їх виконано у співавторстві. Наукові проблеми ускладнюються, стають багатограннішими, а це, закономірно, зумовлює колективізацію науково-дослідницької діяльності. Крім того, наука стає безпосередньою продуктивною силою, завдяки чому нагальною стає тісніша взаємодія "чистої" (фундаментальної) і прикладної науки, у тому числі й так званого її заводського сектору. Це теж дуже важлива об'єктивна спонuka до співавторства й широкої наукової кооперації, що є запорукою плідної концентрації інтелектуальних ресурсів на магістральних напрямках сучасного науково-технічного поступу.

Наочне й водночас переконливе уявлення про масштаби та динаміку поширення практики співавторства дають деякі цікаві результати зарубіжних наукознавчих досліджень. У них наголошено на тому, що в царині науки останнім часом наявне "драматичне зростання" питомої ваги співавторських праць. Насамперед це стосується фізики та біомедичних наук, де зазначена тенденція набула особливо рельєфних обрисів. Найпоказовішими є результати аналізу авторства публікацій у біомедичних журналах. 1930 р. в "Новому англійському медичному

журналі" на одну опубліковану статтю в середньому припадало 1,2 автора, а в журналі "Ланцет" – 1,3 автора. У 1975 р. ці показники збільшилися відповідно до 4,2 і 4,3 автора на статтю, а 1981 р. у першому із зазначених журналів кожна наукова стаття виявилася підготованою, в середньому, уже п'ятьма авторами. Щодо загального для всіх галузей науки індексу кількості авторів на статтю, то він, згідно з відомостями Інституту наукової інформації США, змінився з 1,67 у 1960 р. до 2,58 у 1980 р. Вражає і той факт, що в одному з медичних журналів 1981 р. опубліковано 98 % статей, підготованих у співавторстві [4, с. 95].

По-друге, у співавторських робіт якимось мимоволі, напівавтоматично з'являється вельми істотна вада, яку американські науковці визначають як "**дифузія відповідальності**". На нашу думку, це не зовсім вдалий термін, і точніше було б говорити не про дифузію, а про **дефіцит** відповідальності, оскільки суть цього феномену в тому, що жоден зі співавторів не спроможний узяти на себе повну відповідальність за зміст загалом. Тому в Медичній школі Дж. Гопкінса, наприклад, вважають за необхідне, щоб кожен з авторів колективної праці брав активну участь у перевірці всіх розділів, які виходять за межі його власної спеціалізації і професійної відповідальності. При цьому одного з них призначають відповідальним за таку перехресну взаємоперевірку своїх колег, яка має підвищити рівень особистої відповідальності кожного співавтора за складну колективну роботу.

По-третє, не стільки індивідуальне авторство чи, інакше кажучи, єдиноавторство, скільки колективізація авторства відкриває різноманітні можливості для наукового **паразитизму**, сутність якого – в експлуатації чужої праці, у несправедливому, безчесному використанні інтелектуальних зусиль та наукових досягнень інших. Спадає на думку аналогія з колективізацією сільського господарства, бо в "науковому колгоспі" теж не завжди все так, як того хотілося б і як воно насправді могло б бути. На жаль, співавторство в науці здатне, з одного боку, давати щедрі плоди, а з другого – зумовлювати аморальність і навіть посадові злочини, про що йтиметься далі.

Усі ці чинники, обставини й тенденції призвели до того, що в американській науці тепер є підвищена увага до механізмів реалізації співавторства, а особливого значення надають **головному** або **провідному** автору. Відповідно до ухвалених у Медичній школі Мічиганського університету положень, кожен автор колективної роботи має бути згідний з головними її твердженнями й висновками, а також захищати методологію й факти, які зумовлюють його персональний внесок у спільне дослідження. Щодо головного автора, то його обов'язки й відповідальність значно важливіші та ширші. Він не просто є авторитетним співавтором, а виконує обов'язки якщо не організатора, то, принаймні, співорганізатора науково-дослідницького проекту. Першочергове його завдання – докладно інформувати всіх авторів і співробітників про те, у який спосіб визнаватимуть і оцінюватимуть їхній персональний внесок у спільну роботу, що, безумовно, передбачає

уважну попередню структурування дослідження, чіткий розподіл обов'язків і завдань. Провідний автор має добре розуміти загальні принципи та ідеї, покладені в основу науково-дослідницької програми, а також бути здатним ідентифікувати особистий внесок кожного співавтора у спільну роботу. До цього додано ще одну дуже важливу з погляду моральності вимогу, спрямовану на консолідацію авторського колективу та створення в ньому атмосфери якнайбільшого сприяння творчим успіхам колег, а саме – готовність і прагнення головного автора ділитися з ними не лише методологією, а й інформацією, які використовують у процесі дослідження.

Неупереджений аналіз феномену співавторства в науці переконливо засвідчує, що це явище, з одного боку, зумовлене вагомими об'єктивними чинниками, а з другого – непорядними, ганебними, суб'єктивно-егоїстичними інтенціями. До останніх належить приваблива для нездар і кар'єристів можливість створити ілюзію (насамперед – в очах наукової бюрократії) високої наукової продуктивності та паразитувати на реальних здобутках своїх колег-співавторів. Відомий американський наукознавець Д. Прайс, розмірковуючи про порівняно швидке збільшення кількості багатоавторських наукових праць, висловив аж ніяк не безпідставне припущення, що це, крім іншого, ще й дешевий спосіб продемонструвати видимі творчі успіхи.

Цей висновок підтверджує той загальновідомий факт, що під час вирішення питань про здобуття наукових ступенів і звань та в процесі просування в ієрархії службових посад враховують і оприлюднюють насамперед відомості про *кількість* наукових праць претендентів. Це можна зрозуміти і навіть певною мірою виправити, бо говорити про *якість* результатів наукової діяльності в таких ситуаціях, як правило, досить складно. Потрібно, однак, уважніше й прискіпливіше ставитися до кількісної характеристики творчих здобутків науковця, належну увагу звертати на загальний обсяг (у друкованих аркушах) наукових публікацій, а не тільки на кількість позицій у списку, оскільки ні для кого не таємниця, що за одним рядком у цьому переліку можна "приховати" і тези доповідей, які помістилися на одній сторінці, і монографію чи підручник обсягом 300-400, або навіть більше, сторінок. Доречно також у списку публікацій вказувати не тільки загальний обсяг колективної роботи, а й частку, яка є внеском конкретного автора.

Щоб хоч якось протидіяти появі надмірної продуктивності науковців, було зроблено навіть екстравагантну пропозицію ввести щорічні премії за статті з найдовшим списком співавторів. Реальні підстави для таких напівжартів були, і неабиякі. Наприклад, кількість авторів однієї з журнальних статей у галузі фізики високих енергій, яку підготувала група вчених зі Стенфорда, – 130 осіб. А в статті групи науковців-конкурентів з Європейського центру ядерних досліджень у складі авторів перераховано членів чотирьох окремих дослідницьких команд, кожна з яких налічувала понад 200 учених [4, с. 95-96].

Колективне авторство зумовлює деякі інші морально-психологічні проблеми, які стали предметом пильної уваги й дискусій серед зарубіжних (насамперед – американських) науковців. Мабуть, найгострішою є проблема **"безвнескового"** співавторства, одним із різновидів якого слушно вважають уже згадане вище почесне авторство. Ідеться про тих, кого інколи називають **"вільними вершниками"**, хто на чужих спинах намагається їхати по "кам'янистих стежках" науки ледве не до її вершин. Серед них трапляються занадто амбітні керівники дисертацій, що прагнуть стати співавторами якомога більшої кількості публікацій своїх підопічних, а також деякі завідувачі лабораторій, які переконані, що мають повне право бути співавторами кожної виконаної там роботи. Водночас, як це не дивно на перший погляд, серед безвнескових співавторів є й прості науковці та дослідники-початківці, яким "великодушно" презентують авторство або пропонують емпіричний матеріал для порівняно легкої підготовки наукових праць. Буквально притчею во язиціх не так давно стали співробітник Каліфорнійського університету (Сан-Дієго) Роберт Слуцький, індійський геолог Вішва Гупта і вже згадуваний кардіолог Дж. Дарсі [4, с. 97-107].

Дари, що їх вони робили, були, як потім з'ясувалося, "данаїськими". Головна їхня мета була глибоко аморальною – якомога ретельніше замаскувати фальсифікації. У разі можливого викриття шахрайської діяльності і скандального провалу це могло б певною мірою зумовити перерозподіл вини й відповідальності, спонукаючи декого з необачних псевдоавторів захищати свої позиції та ім'я. У такий спосіб створювалася ситуація на зразок "кругової поруки", чого, власне кажучи, і прагнули призвідники шахрайської псевдокооперації науковців.

Роберт Слуцький і Джон Дарсі за допомогою великої кількості співавторів намагалися насамперед приховати широкий розмах своїх фальсифікацій. Під час піку своєї шахрайської активності Р. Слуцький фабрикував одну публікацію в середньому за десять днів, а впродовж шести з половиною років примудрився підготувати 161 рукопис наукових праць. Сім старших співробітників університету і десятки молодих учених, які не змогли протистояти спокусі безвнескового співавторства і стали "вільними вершниками", було в такий спосіб дискредитовано, бо вони виявилися спільниками афериста в його брудних справах. Зовсім не випадково редактори наукових журналів стверджують, що постійно збільшується кількість прохань від таких співавторів усунути їхнє ім'я зі списку авторського колективу. Водночас не всі "вільні вершники" на цьому наполягають, чимало науковців і далі захищає недостойну практику почесного співавторства, розглядаючи її як "стандартну поживу" для старших, більш заслужених діячів науки.

Безвідповідальне, легковажне співавторство стало у 80-х роках минулого століття причиною міжнародного скандалу, в який виявилися втягненими видатні палеонтологи США, Європи, Індії і Австралії. У центрі всіх скандальних колізій та викриттів опинився індійський геолог Вішва Гупта, якому були притаманні радше здібності афериста, ніж

талант науковця. Ще від 1960-х років він регулярно постачав своїм майбутнім співавторам для наукових досліджень амоніти та інші скам'янілості, начебто з Гімалаїв. У зв'язку з політичними проблемами в цьому регіоні, незалежну перевірку матеріалів здійснити було складно, а самі науковці, окрім того, не мали жодних підстав не довіряти досить добре відомому В. Гупті. Але, як стверджує народна мудрість, скільки мотузці не витися, а кінець буде. У 1987 р. австралійський палеонтолог Джон Талент звинуватив В. Гупту в брехні щодо джерела походження цих копалин, припускаючи, що їх знайдено в Марокко або просто придбано в перекупників. 1989 р. у журналі "Природа" Дж. Талент опублікував велику за обсягом статтю, у якій навів додаткові переконливі докази на підтримку вже зроблених раніше закидів.

Учений обґрунтовано назвав значною помилкою співавторів понад 300 статей, підготованих на матеріалах В. Гупти, те, що вони не переконалися в достовірності скам'янілостей, не вимагали точних відомостей про їхню локалізацію, відповідної стратиграфічної інформації тощо, через що їх втягнуто в "безтурботне співавторство" і значною мірою дискредитовано. Як слушно вважає австралійський палеонтолог, усі "соратники" індійського авантюриста від науки мають розділити з ним відповідальність за свою дефектну продукцію та негідну справжнього вченого діяльність. Деякі з них виправдовувалися тим, що наукова робота передбачає довіру до колег, своєрідну "презумпцію порядності вченого", а тому вони не готові дивитися на неї крізь призму безчестя. Інші прямо визнавали, що справді були недостатньо настороженими і завбачливими, а сам В. Гупта, головний архітектор цієї ганебної й масштабної афери, навіть наважився зухвало відхилити всі звинувачення.

Чимало морально-етичних непорозумінь виникає також у зв'язку з порядком прізвищ учених у списку співавторів наукової праці, що може створювати не зовсім адекватну картину розподілу наукових заслуг та, відповідно, авторитету. Існує досить поширена практика надавати перевагу **науковому статусу**, коли першими ставлять прізвища академіків, професорів, заслужених діячів науки і т. п. Дотримуватися цього правила просто і зручно, але неважко побачити, що в такому разі ми стаємо ледь не на один щабель з ідеєю почесного авторства й пов'язаної з ним несправедливості. Мабуть, саме цим зумовлені пропозиції брати до уваги насамперед реальні **здобутки** автора, його особистий **внесок** у колективну наукову працю. Тому дехто з редакторів американських наукових журналів наполягає, щоб першим вказувати прізвище особи, яка справді зробила найбільший внесок у колективну працю, а останнім – того, що здійснював загальний контроль за перебігом дослідження, тобто був своєрідним активним спостерігачем. Але й за умов такого підходу виникає запитання про правильне ранжування особистих здобутків авторів. Якщо критерієм першого автора може бути підготовка рукопису загалом, що передбачає всебічну заангажованість у певну науково-дослідну програму, то критерії наступних співавторів залишаються розпливчастими.

Мабуть, усе це спонукало багатьох науковців чинити формально-демократично, розташовуючи прізвища співавторів в **алфавітному** чи **зворотньо-алфавітному** порядку. Цим принципом керувалися, наприклад, науковці Вроцлавської школи математиків [1, с. 34], має він певну популярність і в американських наукових колах. Однак тут є свої "підводні камені" та огріхи. Цитуючи колективні праці, обов'язково вказують прізвище першого автора, а решта, як правило, потрапляють до складу "інших". Зрозуміло, що коли "на слуху" постійно буде прізвище формально першого, а фактично другорядного вченого, така практика може зумовити формування фальшивих авторитетів, а справді талановиті й продуктивні науковці можуть опинитися при цьому "в тіні" і бути певною мірою приниженими, що з морально-етичних міркувань неприйнятно.

Хитромудрий спосіб протидії такій несправедливості застосував герой новели Карла Джерасі "Дилема Кантора" (1989), у якій ідеться про шахрайство в науці. На початку своєї кар'єри вченого він вдавався до лінгвістичних хитрощів, змінивши прізвище з "Ярдлі" на "Ардлі", щоб мати перевагу в колективних працях [4, с. 95].

Отже, універсальних правил для вирішення проблеми псевдоавторства в науці нема. Доцільніше розглядати ці питання щоразу, враховуючи конкретні обставини, але завжди так, щоб вирішували їх справедливо, на основі принципу вшанування кожного відповідно до його заслуг.

Література:

1. Матейко А. Условия творческого труда. – М., 1970.
2. Общественные науки за рубежом. – Сер. 8. – М. – 1984, № 3.
3. Русские писатели. Библиографический словарь. – Т. 2. – М., 1990.
4. Lafolette M. C. Stealing into Print. Freund, Plagiarism and Misconduct in Scientific Publishing. University of California Press. – Berkeley, Los Angeles, Oxford, 1992.
5. Responsible Science. Ensuring the Integrity of the Research Process V. II. – National Academy Press, Washington, D.C., 1993.

**AN AUTHORSHIP AND PSEUDOAUTHORSHIP IN SCIENCE.
THE FIRST ARTICLE. CRITERIA OF THE AUTHORSHIP AND THE
PROBLEMS OF CO-AUTHORSHIP**

Oleh Sichivitsa

L'viv Ivan Franko National University, Universytets'ka Street, 1,
L'viv, 79000, Ukraine, kafilos@franko.lviv.ua

This article investigates authorship, its criteria and associated advantages and responsibilities. Paying particular attention to the problem of co-authorship and pseudoauthorship this article criticizes such phenomena as scientific parasitism, undeserved co-authorship, honoured authorship, swindling and falsifications in science.

Key words: authorship, pseudoauthorship, criterion of authorship, honoured authorship, parasitism, swindling, falsification.